

AMEDEO DI FRANCESCO

BABONA AVAGY ÖNTUDAT: KÖLCSEY FERENC GARABONCIÁSA

A magyar szakirodalom mélységesen megoszlott azon igyekezetében, hogy értelmezze Kölcseynek belső indíttatását, hogy a fantasztikus, ezoterikus, reflexív elbeszélés meglehetősen kísérleti területére merészkedjen.¹ A kritikai párbeszéd vagy a hermeneutikai ellentét nem szorítkozott minden esetben Kölcsey ezen írásai legeredetibb művészi és esztétikai aspektusainak a vizsgálatára, melyek igen merészek és nyugtalanítóak, látszólag pozitivisták, mélységesen személyesek, de ugyanakkor filozófiaiak és líraiak: így tehát az értelmezés – talán az uralkodó ideológiák hatására – rendre elfordult a szociográfia vagy a spiritualizmus, a politikai gondolat vagy az irodalmi nárcizmus irányába. A Kölcsey-szakirodalomra hárul tehát a szükségszerű, de ugyanakkor hasznos értelmezői tudathasadás, mely alól nem vonható ki azon titkos üzenet sem, melyet *A Kárpáti kincstár* (1837) címet viselő, egyfajta misztikus felemelkedés modern és bátor oldalain olvashatunk.

Talán be kell hódolnunk e termékeny, de kízó kettősségnek, mely gyakran merev és mégis tevékeny ellenszenv eredménye? Vagy pedig megkíséréljük a megoldást, talán a kárpáti garabonciásra bízva a közbenjáró szerepét, melyet titokzatos jelenlétének megértésével kezdhetünk el a *Himnusz* költőjének alkotói képzeletében? Tudatában vagyok annak, hogy kihívás ez, mégpedig fölöttébb bizonytalan kimenetelű kihívás, melyre viszont talán mégis érdemes válaszolni.

Nem állíthatjuk azonban, hogy nem létezett néhány komoly értelmezési kísérlet a mű elhelyezésére vonatkozóan. Elég visszapillantunk legkedvesebb Mesterem idézett monográfiájára, amely – bár túlságosan kötődik keletkezésének ideológiai-kulturális jellegzetességeihez – olyan kiindulóponttal szolgál, mely hasznosnak bizonyulhat a kutatás folytatásához: „*A Kárpáti kincstár* egyenest lélektani tanulmány egy ifjú lelki meg hasonlításának történetébe foglalva. Eddigi irodalomtörténet-írásunk ezt a lélektani jelleget annyira hangsúlyozta, hogy a műben rejlő társadalmi tendenciát, a polgárosodásért küzdő írónak figyelmeztető szavát elmosta.

¹ Vö. ANGYAL Dávid: *Kölcsey Ferenc*. Budapesti Szemle, 1903. 113, 109.; WEBER Arthur: *Kölcsey „Kárpáti kincstár” című novellájának lokális elemei*. Irodalomtörténet, 1915. 238–249.; KERECSENYI Dezső: *Kölcsey Ferenc*. Budapest, 1940.; SZAUDER József: *Kölcsey Ferenc*. Budapest, 1955. 245–248.; uő.: *A romantika útján*. Budapest, 1961. 163–247.; KULIN Ferenc: *Az epikus Kölcsey*. In: uő.: *Közelítések a reformkorhoz*. Budapest, 1986. 106–126.; TAXNER-TÓTH Ernő: *Kölcsey és a magyar világ*. Budapest, 1992.; SZILÁGYI Márton: *Kölcsey A ferrói szent fa című novellatöredékének forrása*. Irodalomtörténeti Közlemények, 1994. 228–246.

Pedig már az elbeszélés bevezető fejezetében is felismerhető, hogy Kölcsey a lélektani elemzést alárendeli egy élesebb politikai célnak.”² Ez utóbbi kijelentéssel nem értek egyet ugyan, bár figyelembe kell vennünk – mind itt, mind hasonló esetekben – , hogy az igazság magvát, melyet ez észrevétel tartalmaz, különösen *szükséges volt* hangsúlyozni ahhoz, hogy a kritikai gondolkodás felfigyeljen rá. Ennek köszönhető az elméleti bevezetőnél való elidőzés, mely Szaudernek – pontosan azért, mert hitt az óvatos és nyitott kritikai megközelítésben – lehetőséget adott egy feltételezett értelmezési egyensúly visszaállítására. Ily módon Szauder – talán helytelenül – átsiklott a következő részleten, melyet a szakirodalom már annak idején hangsúlyozott, s mely szerintem is erőteljes kognitív értékkel bír:

De az emberi lélek közönségesen olly könnyen megadja magát; sőt ezer meg ezer esetben önkényt ereszkedik üres álomnak, ohajtásnak, reménynek és hitnek, 's azon veszi észre, hogy a' léleksülyesztő daemon hálójiban fogva tartatik, 's nincsen szabadulás.³

Az elbeszélés első fejezete, bár programszerű szeretne lenni, nem mentes elméleti ellentmondásoktól, melyek az imént említett merev értelmezői ellentétekhez vezettek. Emiatt hangsúlyozzuk e másik gondolatot, melyet semmiképpen sem hagyhatunk figyelmen kívül a történet egészének szempontjából:

Vak hit, vagy babona, vagy a' minek hívni szoktátok, nemünk' legrontóbb ellenségei közé tartozik. Milliókat tart örök rabszolgaságban, rettegésben, elaljasodásban; a' lélánczont értelem rajtunk nem segít; olly dolgokon függünk, mik nincsenek, nem is lehetnek; a' valót kerüljük, 's ha útunkban áll is, eltaszítjuk; boldogságot keresünk föld felett és alatt, és e' földszíni életet hijában ábrádozzuk keresztül.⁴

Kölcsey gondolkodásmódjának ellentmondásai azonban látszólagosak-e vagy ténylegesek, kölcsönösen kizárják-e egymást vagy pedig a romantika kultúrájára jellemző ellentétek dialektikájára utalnak? Nem ártana jobban odafigyelniünk erre, talán félénken azzal kezdve, hogy megvizsgáljuk e dialektika valóra válását a garabonciás szimbolikus funkciója révén, mely, nem problémamentesen ugyan, valahol az Én és az Abszolút között helyezkedik el.⁵ Ez esetben azonban másfajta értelmezői stratégiát kell alkalmaznunk, melyek helyes irányba vezessék a szakirodalom eddigi jelentős eredményeit.

* * *

² Vö. SZAUDER József: *Kölcsey Ferenc*. 245–246.

³ KÖLCSEY Ferenc: *Szépprózai művek*. Budapest, 1998. 93–94. Vö. SZAUDER József: *Kölcsey Ferenc*. 246.; ANGYAL Dávid: *Kölcsey Ferencz*. Ez utóbbi úgy vélte, hogy e kezdeti programértékű sorokban található a novella alap gondolata.

⁴ KÖLCSEY Ferenc: *Szépprózai művek*. 94.

⁵ E sajátos irodalmi kontextusban is hasznosnak bizonyulhatnak a következő műben kifejtett gondolatok: Sergio SORRENTINO–Terrence N. TICE (szerk.): *La dialettica nella cultura romantica*. Roma, 1996.

Egyelőre, ami engem illet, nem tartom teljesen megokolatlannak egy bizonyos értelmezési útvonal vizsgálatát, a következő megfigyelésből kiindulva: „Tájnyelvről, népszokásokról, táncról, muzsikáról az ismertett adatokon kívül sokat található még a harmincas-negyvenes évek *útirajzaiban*. E műfaj igen fellendült az említett évtizedekben s a magyar népismeret sokat köszönhet neki.”⁶ E kijelentés segít megérteni a szellemiséget, amelyben Kölcsey novellája keletkezett, illetve a narratív szerkezetet, az útinaplónak köszönhető „keretet”. Elbeszélői szempontból ez azt jelenti, hogy Kölcsey félreérthetetlen olvasói kulcsot adott kezünkbe: az elbeszélte anyag lényege a – filozofikus és egzisztenciális szintek közötti – reflexió, melyet az olvasónak nyújt már az elbeszélés bevezető oldalain, majd az útleíró beszámolóba nem véletlenül szótt kitérőkben. A *garabonciás* itt nem a népi hiedelmekre való vezeklő utalás, nem egy általános és jól ismert babona kifejezője, hanem az emberi lét titokzatosságára történő nyugtalanító emlékezés, mely lét valójában egy utazás az ismeret világában, az egyre kevésbé bizonytalan és egyre kevésbé hiányos tudás irányába. Mindennek ellenére, az utazás bizonytalan, a tudáskincs megelégedését semmi sem biztosítja, az emberi élet végső céljának kutatása továbbra is homályos és kínzó marad.

Kölcsey novellája valójában egy kis „Bildungsroman”. Minden összetevőjét megtaláljuk benne, a beavató utazástól a kalandos útvonalig, a lelki problémáktól az irracionálissal való találkozásig. Az eddigi szakirodalom csak felületesen érintette Kölcsey mély motivációját, mely írónkat a garabonciás-mítosz felélesztésére készítette. Nem lehet véletlen az sem, hogy e mítosz felélesztése egy másik mítikus kereten belül történik, pontosabban az ún. *Kárpáti kincstár* kísérőjeként, mely a novella címét adja. Más szóval úgy vélem, hogy a szociális-politikai olvasat mellett Kölcsey írása az irodalmi, művészi és pszichoanalitikus vetületek szempontjából is elemezhető. A mi feladatunk azonban meghatározott, és arra vállalkozik, hogy titokzatos szereplőnk jelenlétére hívja fel a figyelmet Kölcsey nem problémamentes romantikus képzeleti világában.

Útvonalakról volt szó az imént. Valójában az egész történet egy kárpáti–Duna menti jellegzetes „Wanderung”⁷-on alapszik. A látszólag elérhetetlen csúcs felé vezető út nyilvánvalóan allegorikus, ahogy a garabonciással való találkozás jelenete is erőteljesen jelképes:

Az istenáldotta ital sorban járt, vitézünk épen másodízben nyujtá ki utána kezeit, már újai közt tartá, már emelé ajkaihoz, midőn rettenetlen arczain egyszerre ijedelem' vonásai tüntek fel, 's keze (mi, elhihetitek, felette nagy ok nélkül soha sem történt meg) úgy ereszkedett vissza, hogy a' szomjoltás' országos munkája teljesítetlen maradt. Juhász és bojtár mind ketten keresztet vetének, süvegeiket

⁶ HORVÁTH János: *A magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfiig*. Budapest, 1978. 239.

⁷ Vö. Patrizio COLLINI: *Wanderung. Il viaggio dei romantici*. Milano, 1996.

lekapák és lassú imádságot látszattak mondani. Ifjaink meg valának lepve, oldalt tekintének és láttak – de nem egyebet, bizonyos setétszínű, kopott ruhás embernél, ki némi távolságban a ’ völgy ’ szélén keresztülment ’ s az erdő ’ fáji közt szeimeik elől csakhamar eltűnénk.⁸

Szereplőnk itt a valóság titokzatosságát és metamorfózisát szeretné ábrázolni. Szándékosnak bizonyulnak a szerző korábbi megjegyzései a különféle babonák megtévesztő voltára. Garabonciásunk nem egy jól ismert népi hiedelem utólagos szüleményeként jelenik meg itt, hanem inkább egy ősi félelem fenomenológiai ábrázolásaként, melyet újra-élni, újra-megismerni, újra-elhelyezni kell a romantikus ész labirintusában. A magyar irodalomtörténet során első alkalommal garabonciásunk ördögi arcát mutatja itt, vagyis az eredendő viszály kifejezésének funkcióját tölti be, melyet minden egyes alkalommal újra kell építeni. A novellából nem hiányoznak szereplőnk hagyományos jellemzői és képességei sem, de mindent valamiféle páni nyugtalanság felfüggesztett sötétjébe találunk elhelyezve, mely belső lüktetést és külső érzékelést egyaránt áthat és körülölel, a tér fenyegetővé válik, az egzisztenciális félelem pedig a szellem tévelygésévé alakul. Kölcsey mindezt terjengős, de ugyanakkor felindult párbeszéd hajlatai révén tárja elénk, melyben az egyik fél nevetséges népi kitalációval szeretne magyarázatra találni, a másik viszont ráérez az ősi és mégis jelenlevő rémület jelenlétére:

Knot Jakab [...] így szólott: „Mit lehet érteni, ifjú urak? Azt lehet érteni, hogy a ’ mi (dicsekvés nélkül mondva) a ’ felséges császár ’ húsz esztendeig vitézkedett szolgáját megdöbenti, az nem kevesebb, mint maga a ’ sátán, vagy annak édes magzatja!”

Bede felkaczagott: „A ’ sátán? Az nem fogott lenni; mert szarva ’ s lókörméi nem voltak.”

„Tehát a ’ sátán ’ kölyke! (kiálta Knot mérgesen). Talán azt gondolják, uraim, én árnyéktól szoktam megjíjedni?

„Nem kell tréfálni, ifju ur!” felszólal a ’ juhász. „Az a ’ karpáti garabonciás diák, ki a ’ kincsörző lelkeknek parancsol, esőt és mennykőhullást csinál, a ’ fellelgen jár, ’ s isten ments meg! mit mindent nem tesz!”⁹

Az irónia feloldódik itt, és Kölcsey az ősmagyar képzeletvilág nem mellesé elemét próbálja megérteni, mely meglepő módon a modern ember tudatában is felvetődik. Kölcsey gondolatát idézve, azt állíthatjuk, hogy a Szép, a Jó és az Igaz szükségesnek bizonyulnak, de nem elégségesek az ember isteni akaratból történő utazásának véghezviteléhez. E három elem, melyet Kölcsey romantikusan géniusznak nevez, a beavatási folyamat egy adott pillanatában szembetalálja magát azzal, amit a vallás ere-

⁸ KÖLCSEY Ferenc: *Szép-prózai művek*. 113.

⁹ Uo. 114.

dendő bűnnek nevez, a pszichoanalízis pedig a már említett eredendő viszályal azonosít. Nem más ez, mint a romantikában vagy antropológiában ismert örök harc jó és rossz között, vagy – jobban mondva – az örök emberi kettősség, az állandó egyensúlyozás a jó és rossz között. Mindezt megtaláljuk a novella bevezető fejezetében, hol Kölcsey még felvilágosulttan bizakodónak mutatkozik az embernek az irracionálistól való folyamatos és visszafordíthatatlan eltávolodásában. Amit azonban racionális szinten, vagy legalább az oktatói szándék szintjén elűztünk, a történet során ismét határozottan fel fog bukkanni, pontosabban irodalmi, művészeti, antropológiai vonatkozásban. Kölcsey természetesen ördögűző szándékkal is teszi ezt. Az a benyomásunk azonban, hogy az ördögűző valamiképpen hagyja magát berántani, behálózni e misztériumba, melyet legyőzni szándékszik. Írónk e novellája sokat veszítene jelentőségéből, ha teljesen elveszítené a titokzatos dimenziót, mely körülöleli az olvasót. A garabonciás nemcsak nyugtalanító felbukkanása erejéig időzik a történetben. Titokzatos lénye az egész történeten végigsuhan s kifejezésre juttatja a fiatal főszereplő belső nyugtalanságának mélységeit is, melyek e beavató utazásra készítették, mely utazás elsősorban, ha nem is kizárólag, az emlékezetben és a lélek medreiben való kalandozás.

A' juhásztanyai ebédnél a' garbonczás' jelenete 's azt követő emlegetések vilámgyorsasággal gyujták fel képzeletében mind azon regék' emlékezetét, miket a' karpáti olly sokak által álmodott és hitt, és keresett kincstár felől gyermekkora óta hallott beszéltetni. Máskor megvető mosollyal fogada minden illy regét 's legfelebb futó mulatságot talált bennök, mint gyermekcsoport' játékaiban az érett férjfiú. Most a' rege' bohó volta nem tetszék fel előtte, tudta, hogy az a' régi kor' igen együgyü hagyománya; de ezen tudásával legkevésbé sem foglalatoskodott, hanem helyette komoly és lelket hódító kívánság támadta keblében, bár 'e földalatti kincsek neki megnyílnak!¹⁰

Ekképpen Kölcsey garabonciása is sokoldalú, változó, kaméleonszerű; megtörténhet, hogy titokzatosan cselekszik, azonban mégis felszínre jut a legfurcsább és legrejtettebb emberi vágyak révén:

Szemöldököt, kegyes olvasóim, ne ránczoljatok! Ki az közületek, kiben egyszer, máskor természet feletti ohajtások nem ébredtek volna? Ki nem kívánczolt volna fenn a' légben röppülhetni? Ki nem szeretett volna, ha csak nehányszor is, életében visszaifjodni? Ki nem vágyott titkokat tudhatni 's erőknék parancsolhatni, mellyek a sors' örök fátyola alatt rejtőznek? A' különbség csak ez: némelly kívánság támad és enyész', mint álom; némelly megfenekli magát, 's a' nem teljesebb káros érzésével megszűnés nélkül epeszt; némelly pedig annyira gyötör, hogy súlya alatt az ész leroskad, 's többé nem tehet választást: mi az, a' mi után a' természet' változatlan szabályai szerént teljesebbé várhatni?¹¹

¹⁰ KÖLCSEY Ferenc: *Szépprózai művek*. 123.

¹¹ Uo. 123–124.

Egységes szimbólumként a garabonciás – amint már említettük – az emberi élet misztériumának szerves részét képező démoni viszály kivetülése. E viszály két végletét garabonciásunk egyrészt a gonosz előérzete, másrészt a vágy mohósága révén ábrázolja. Kölcsey a maga módján értelmezi újra az ősi néphiedelmet, annak teljes interpretációját nyújtja, és lényegében azt üzeni, hogy a garabonciás nem csupán a balszerencse hírnöke, hanem természetellenes – ha nem éppen természetfölötti – méretű jelképe mindannak, amit az ember igyekszik megszerezni. Ily módon garabonciásunk amolyan félisten, melyet a mindennapok embere utánozni próbál, az ősi kielégítetlen vágy kifejezője, a természet rendjén való tiltott túllépése. Ebben az esetben szereplőnk nemcsak rémületet, hanem csodálatot is kelt.

Megragadjuk az alkalmat, hogy kissé elidőzzünk még a titok félelmes dimenziója körül, mely Kölcsey novellájában erőteljesen körülengeli a mítoszt. Figyelmet érdemel ebből a szempontból a régi ördögös könyv motívuma. Nem véletlen feltételezett szerzőjének neve sem, hiszen Matthias Fabricius¹² további garabonciás diákokat idéz, akikkel találkoztunk már mítoszunk nyomában megtett barangolásunk során. E titokzatos szereplő – aki maga is garabonciás lehetne – vezeti be az utazókat a kárpáti kincstár misztériumába. Kölcsey általa válik – ezúttal igencsak titokzatos intertextuális úton – a Kárpát-medencei környezetbe helyezett fantasztikus irodalom előfutárává, melynek révén a Kárpátok a romantikus képzelet kedvenc helyszínévé válik. Gondoljunk csak Jules Verne *Várkastély a Kárpátokban* című regényére, melyet jogosan helyezhetünk Arnim vagy Hoffmann művei mellé.¹³ E hasonlóságok nem hiábavaló kalandozások, hanem hovatovább gyümölcsözőnek bizonyulnak a romantikus érzékenység szempontjából is, melyre nyilvánvalóan Kölcsey is utal, s melynek egyben tudatos ábrázolója. A garabonciás misztériuma – ha egyetértünk Knot Jakab szavaival – pontosan Kölcsey írása következtében fog gyakrabban felbukkanni:

„S nem tudnák az urak? De hiszen tanult emberek, tehát bizonyosan hallották hírét az én szép apámnak, Knot Pálnak. Isten legyen irgalmas lelkének, de ő keme valami garabonczás diákhoz adá magát, és azóta az egész Knot nemzetség azt sinli. Hogy 'a milliom – – –!’”

„Káromkodol, bércztekergő! (közbe vág a' juhász) most is megközelített a' sá-tán, nem de?”

Vadászunk (hála a' garbonczás diák' távoztának 's az ismételt kortynak!) túl volt minden félelmen 's folytatá: „no, ha nem tudnák – a' manóban, de mikép' ne tudnák? hogy 'a gonosz lelkek itt a' hegyekben töménytelen sok kincset őriznek. Hijában, az ide való ember nem tud hozzá, hanem idegen országból Morvák, Tali-

¹² KÖLCSEY Ferenc: *Szépprózai művek*. 119.

¹³ Edoardo SANGUINETI: *Bevezető*. In Jules VERNE: *Il castello dei Carpaizi*. Pordenone, 1991. XIV.

ánok jönnek el; faluról falura tekeregnek, mintha szegények volnának, és szem-szúrásból apróságot árulnak. Milliom, kell is nekik a' mi néhány kopott garasunk! Tudják ők, mikor és hol kell aranyat és gyémántot keresni, 's a' mit isten nekünk adott volna, szépen eltakarítják messz földre."

[...]

„Az én szép apám,” folytatá a' vitéz, „olyan Taliánnak néhány ízben szállást adott. Az átkozott, gerebennel, egérfogóval járkált itt; rongyos volt, mint valami versíró. Egy reggel felkél és szép apámat magával hívja a' hegyekbe, ott megrakodik kincscsel, haza indul 's az öreget magával elviszi.”

„A' fellegen?” kérdé Bede enyelve.

„Isten tudja, ifju ur! [...] Nyílik az ajtó, de a' palotából a' rongyos Talián helyett aranyba, selyembe öltözött ur lép ki [...]. Ugy van uraim, ő volt, maga a' gerebenes Talián. Bemennek, de mennyi drágaság nem volt a' palotában! A' palota pedig minden drágaságával együtt a' Taliáné volt.”

„Csupa, tiszta garbonczás diák!” mond a' juhász.¹⁴

A paródiára jellemző nyelvezet a mítosz talán legtitokzatosabb pontján találkozik a tragikummal. A racionalizmus győzedelmeskedő hangját véljük hallani, mely azonban saját kételyeibe bonyolódik. Az ironia nem válik szórakoztatóvá, a kedélyes szünet csupán időleges és szellemi felfüggesztése a felgyorsuló egzisztenciális eseményeknek. Kölcsey írásának összetett jellege azt sugallja, hogy a mítosz értelme valójában eredendő univerzalitásában keresendő, nem pedig a népies komédia kései derűjében. Írónk azt üzeni, hogy a mítosz ősi értéke a babona erejében rejlik, mely a gondolatvilág, az élet, a mély érzések szerves részévé vált. A garabonciás-mítosz elsősorban kalandozás és allegória, hermetikus jellege pedig egészében visszakerül a romantikus érzület nagy freskójára. Kölcsey nem a tudomány eszközeivel lép a tudattalan területére, hanem a tudat által ihletve; nem bizonyítani akar, inkább csak ábrázolni.

Novellája tehát az archetípusok földjén megtett utazás is egyben, melyek a magyar nép lelkét és elméjét alakítják.¹⁵ Ezekon az oldalakon történik meg első alkalommal a magyar irodalomtörténetben, hogy a garabonciás a magyarság egyik alaparchetípusának szerepében jelenik meg. És nincs nagy jelentősége annak, hogy felbukkanása legtöbbször problémás, olykor akár zavarba ejtő, hiszen az okos és rongyos fiatalembernek – ki jó lélek, de kissé garázda is – nehezen sikerül elrejtienie azoknak a finom érzékenységét és fatalista melankóliáját, akik keserű kiábrándultsággal szemlélik a történelmet.

¹⁴ KÖLCSEY Ferenc: *Szépprózai művek*. 115–116.

¹⁵ Nem hagyható figyelmen kívül az utazás antropológiai dimenziója, melynek kapcsán l. Francis AFFERGAN: *Esotismo e alterità. Saggio sui fondamenti di una critica dell'antropologia*. Milano, 1994.